

**ПРИРОДНО-АНТРОПІЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ УГІДЬ
ЯК КАТЕГОРІЯ АГРАРНОГО ПРАВА****NATURAL AND ANTHROPICAL POTENTIAL OF AGRICULTURAL LANDS AS
A CATEGORY OF AGRARIAN LAW**

Левченко В.Р., студент III курсу факультету адвокатури
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Волох П.В., к.с.-г.н., доцент,
професор кафедри загального землеробства та ґрунтознавства
Дніпровський державний аграрно-економічний університет

На сучасному етапі розвитку агропромислового комплексу України основними проблемами землекористування є рівень законодавчого забезпечення питань раціонального використання ґрунтів сільськогосподарських угідь. В ринкових умовах держава зобов'язалася створити умови якісної оцінки ґрунтового покриву земель на основі національної нормативної бази.

В статті проаналізовано аграрну правову категорію – родючість ґрунту, яка використовується при бонітування земель і спостереження за змінами трофності едафотопів. В даний час при оцінці земель сільськогосподарського призначення використовуються показники бонітету агропромислових груп ґрунтів які отримані за недосконалої методики більш ніж 25 річної давності. Задекларовані норматив спостереження за станом родючості земель, раз на сім років, не виконувався.

Здійснено аналіз науково-практичних підходів до визначення поняття природно-антропічний потенціал сільськогосподарських угідь. Визначено його зміст та об'єктних склад з урахуванням розвитку природно культурного ґрунтогенезу в агроекосистемах.

Природно-антропічний потенціал сільськогосподарських угідь тісно пов'язаний з концепцією раціонального землекористування та забезпечення економічного і соціального розвитку аграрно промислового комплексу.

Об'єктивно визначений природно антропогенний потенціал земель сільськогосподарського призначення буде впливати на формування галузевої структури рільництва та ринкову зональну культурну спеціалізацію, особливо в галузі рослинництва.

Запропоновано показник продуктивності культур агроекосистеми, що має бути необхідним чином легітимізований, з урахуванням їх урожайності в системі державного сортовипробування та агропідприємствах.

Ключові слова: ґрунт, родючість ґрунтів, бонітування, трофність, якість ґрунту, кліматоп, агроекосистема, рільництво, природно-антропічний потенціал, біологічна урожайність, якість сільськогосподарської продукції.

At the current stage of the development of the agro-industrial complex of Ukraine, the main problems of land use are the level of legislative support for issues of rational use of agricultural land. In market conditions, the state has undertaken to create conditions for quality assessment of land cover based on the national regulatory framework.

The article analyzes the agrarian legal category – soil fertility, which is used in grading land and observing changes in the trophicity of edaphotopes. Currently, when evaluating agricultural lands, indicators of the credit quality of agricultural production groups of soils are used, which were obtained using imperfect methods more than 25 years ago. The declared norm of observing the state of fertility of the land, once every seven years, was not fulfilled.

The analysis of scientific and practical approaches to the definition of the concept of natural and anthropic potential of agricultural lands was carried out. Its content and object composition are determined, taking into account the development of natural cultural soil genesis in agroecosystems.

The natural and anthropic potential of agricultural land is closely related to the concept of rational land use and ensuring the economic and social development of the agrarian-industrial complex.

The objectively determined naturally anthropogenic potential of agricultural land will influence the formation of the sectoral structure of agriculture and market zonal cultural specialization, especially in the field of crop production.

An indicator of the productivity of agro-ecosystem crops is proposed, which should be legitimized in the necessary manner, taking into account their yield in the state variety testing system and agro-enterprises.

Key words: soil, soil fertility, bonification, trophicity, soil quality, climate, agroecosystem, agriculture, natural and anthropic potential, biological productivity, quality of agricultural products

У законодавстві України та ґрунтознавстві живається дуже багатостороннє розуміння суті та змісту аграрно-правової категорії – родючість ґрунту, яку не можливо використовувати для формування нормативно-правового механізму визначення реального природно-антропічного потенціалу (ПАП) земельних ділянок усіх форм власності та регулювання земельних відносин (цивілістична тріада: володіння, користування і розпорядження; оцінка земель, оборотоздатність тощо) в ринкових умовах.

Актуальність дослідження зумовлена удосконаленням понятійно-категоріального апарату аграрного права, а саме суті та змісту дефініцій «родючість ґрунту» та «природно-антропічний потенціал сільськогосподарських угідь».

Метою цієї статті є визначення об'єктного складу загального природно-антропічного потенціалу (ПАП) відкритих стаціонарних агроекосистем який культурними автотрофами синергетично «конвертуються» в господарську урожайність – сільськогосподарську продукцію (товар) – капітал.

Класик ґрунтознавства В. В. Докучаєв [1, с. 323] не дав наукового визначення родючості ґрунтів, а вказував, що «...главнейшие результаты ... действительно замечательного плодородия чернозема...» встановлені суто в «геологическом и географическом отношении», а «химическая натура...», «сельскохозяйственная правоспособность» цього типу ґрунту визначається доступним та стійким запасом «тарованных веществ» – вміст гумусу, цеолітів, азоту, фосфору тощо.

К.К. Гедройц розглядав ґрунти як «... трехфазную систему, состоящую из твердой, жидкой, и газообразной фаз». На його думку, родючість ґрунту може контролюватися «статистикой и динамикой этой системы» [2, с. 216].

З точки зору П.А. Костичева «плодородие чернозема обуславливается, главным образом, не содержанием в нем органического вещества, а составом минеральной его части...» [3, с. 167].

Видатний ґрунтознавець В. Р. Вільямс [4, с. 67] визначив родючість ґрунту як «способность почвы в той или

иной степени удовлетворяют растения в потребности их в земных факторах...». Найкращий розвиток агроєкосистем забезпечує «...непрерывность и одновременность действия притекающих к зеленому растению факторов его жизни в количествах, удовлетворяющих изменяющиеся потребности растения – природное условие высокой продуктивности его урожая» [4, с. 176].

З точки зору сучасного ґрунтознавства «родючість є суто ґрунтовою еволюційно породженою якісною властивістю, яка репрезентується сукупністю речовинного складу та еколого-енергетичних режимів ґрунту, що забезпечують стабільне функціонування фітобіоти...» [5, с. 120].

На думку А.Н. Тюрюканова [6, с. 40] поняття родючість ґрунту «... не коректно, ибо «давать плоды», «рожать» – это свойство живого».

Якщо провести аналіз актуального законодавства, то необхідний термін міститься у статті 1 Закону України «Про охорону земель», а саме: «родючість ґрунту – здатність ґрунту задовольняти потреби рослин в елементах живлення, воді, повітрі і теплі в достатніх кількостях для їх нормального розвитку, які в сукупності є основним показником якості ґрунту» [7].

В сучасному ґрунтознавстві якісна оцінка (бонітування) едафотопу є науково-правовим розділом (розширеним плановою економікою), що вирішує проблему порівняння зонального ґрунтового покриву сільськогосподарських угідь (на рівні агропромислових груп ґрунтів) за морфологічними, агрохімічними і фізичними властивостями та рівнями урожайності вирощених на них сільськогосподарських культур.

Зазначимо, що автор першої методики бонітування В. В. Докучаєв [1, с. 317] тільки після проведення ґрунтових обстежень земельних ділянок, агрохімічних аналізів та визначення класу ґрунту рекомендував розпочати другу частину земельно-оціночних обстежень сільськогосподарських угідь з використанням показника «нормальна врожайність культур» і «дохідність господарств» за декілька років.

В статті 199 Земельного кодексу України [8] закріплено хибну правову норму-дефініцію «бонітування ґрунтів». «Бонітування ґрунтів – це порівняльна оцінка якості ґрунтів за їх основними природними властивостями, які мають сталий характер та суттєво впливають на врожайність сільськогосподарських культур, вирощуваних у конкретних природно-кліматичних умовах». По-перше, усі фактори життя культурних рослин фізіологічно рівнозначні і не правильно виділяти основні чи допоміжні показники якості ґрунту. По-друге, зональні агрокліматичні умови рілляництва та агрокультура базуються на взаємодії змінних, динамічних, мінімальних, максимальних, критичних агрохімічних і фізичних показників екотопу. В період вегетації культур також фіксують несприятливі агрокліматичні умови і екстремальні явища. По-третє, тільки окремі показники ґрунтового покриву земельної ділянки сільськогосподарського призначення мають сталий характер (навіть в історичний період): будова профілю ґрунту, материнська порода, гранулометричний та мінералогічний склад. Показники трофності ґрунту та його водні властивості динамічні величини в зональному просторі та в період вегетації культур. По-четверте, розрахований середній/середньозважений бонітет земельної ділянки слід вважати лабораторно-камеральним показником проби ґрунту тільки орного (культурного) шару сільськогосподарських угідь, який подається середнім результатом затвердженої бази даних: поле/поля – господарство – сільська рада – район – область. По-п'яте, коренева система культурних рослин родини тонконогових адсорбує, поглинає, асимілює елементи мінерального живлення та доступну воду з шару ґрунту (в середньому) 0-60...80 см, а багаторічних бобових трав і плодівих наса-

джень – 0-100...150 см. Тільки в ризосфері кореневої системи поживний потенціал ґрунту, за участі мікроорганізмів і активності ферментів, трансформується в доступні форми органо-мінеральних сполук, які використовуються рослиною з ґрунтового розчину, а «бідихання ґрунту», яке характеризується кількістю виділеного CO₂, забезпечує вуглекислим газом процес фотосинтезу.

Агрохімічна паспортизація земель сільськогосподарського призначення за «керівним нормативним документом» [9, с. 6] передбачає використання 14 показників якісного стану ґрунту та є надто проблематичною. Замкнута 100 бальна шкала для кожного показника формується до «сталого ґрунту» [9, с. 63] з його оптимальним значенням. Такий одновершинний методичний підхід порушує основний закон землеробства – закон сукупної дії факторів життя рослин. Протягом вегетації культур сівозміни оптимальний рівень усіх ґрунтово-екологічних факторів в оптимальному співвідношенні одночасно неможливий. Агроєкосистема розвивається за типом багатфакторної динамічної моделі: «агрометеорологія – фізіологія рослин – ґрунтові фактори – культура – технологія».

Зазначимо, що зональне рілляництво здійснюється за умови тиску «діжки Добеника» [10, с. 21] – постійна наявність обмежувальних абіотичних факторів (хімічні, фізичні, кліматичні, едафічні, орографічні), які знаходяться в першому мінімумі екологічних потреб та певною мірою впливають на продуктивність культур агроєкосистеми.

В економічній літературі [11, с. 177] поняття «родючість ґрунту» є складним, навіть суперечливим (однозначне тлумачення слів «ґрунт» і «земля» – це видавати біле за чорне).

На сільськогосподарських угіддях в процесі виробничо-господарської діяльності антропогенно формується предмет праці – орний (культурний) шар ґрунту та трансформуються його фізико-хімічні і біологічні властивості. Біогеоценоз змінює культурна агроєкосистема, а природний ґрунтогенез, результатом якого є потенційна (природна) продуктивність типу ґрунту, за рахунок енергетичних витрат та капіталу, набуває природно-антропогенного та соціально-економічного аспекту (ефективна, економічна родючість [11, с. 178]).

На нашу думку, вид штучна родючість ґрунту не може бути виділений в рілляництві, як і «найбільш прибуткова комбінація добрив» [11, с. 316] розроблена економістами-аграрниками.

В чистому вигляді тільки в гідропоніці використовуються суміші поживних речовин: макроелементів N-NO₃, P₂O₅, K₂O, Ca, Mg, S, Fe та мікро- і ультрамікроелементів, що формує штучну родючість субстратів (гравій, керамзит, перліт та ін.). Трофність едафотопу в агроєкосистемах формується за рахунок ґрунтових біофілних елементів, хімічного складу ґрунту та доповнюється поживними речовинами мінеральних туків і меліорантів.

До взаємозумовлених, взаємопов'язаних, консервативних (навіть в історичному часі) і дуже динамічних за вегетаційний період культури (у розлозі зональному просторі і малому проміжку часу, навіть протягом години) значущих показників трофності ґрунту відносяться [5, с.186]: будова профілю, гранулометричний склад, вміст гумусу, хімічний склад, водно-повітряний та тепловий режими, біологічна активність, ґрунтово-вбирний комплекс, ґрунтовий розчин та окисно-відновлювальні реакції тощо.

Кількісні і якісні визначення вище перерахованих показників забезпечать певну «хімічно-камеральну» оцінку зонального рівня генетичного потенціалу (на арифметичному порівняльному рівні агрохімічних показників) конкретного типу ґрунту. Валовий аналіз ґрунтів земельної ділянки сільськогосподарського призначення надає дані загального вмісту елементів в едафотопі. Проте, такі показники не забезпечують уявлення про якість квазі-

зрівноваженого ґрунтового розчину в орному шарі ґрунту визначеного методом in-situ – метрії. Такий аналіз показує кількість легкодоступних елементів мінерального живлення для культурних рослин. Виробнича ж продуктивність сільськогосподарських угідь буде визначатися не тільки їх потенціальною трофічністю, а і біологією культур, природно-кліматичними, технологічними, організаційно-господарськими та соціально-економічними критеріями.

В рільництві валова сільськогосподарська продуктивність агроєкосистем характеризується різною величиною врожайності польових (зернові, олійні, етеролійні, прядильні, кормові, тощо), плодових і овочевих культур, природних чи покращених фітоценозів за відповідних технологічних і фінансових витрат виробництва. Наприклад, урожайність зерна кукурудзи може сягати 15 т/га, кормових буряків – 80 т/га, насіння маку олійного (надприбуткова культура) – тільки 1,5-2,5 т/га.

Зонально-ландшафтний принцип землеробства В. В. Докучаєва [1, с.298] («равнини – пашне, склони – садам і лесам, пойми – лугам»), як основа «всей экономической сельскохозяйственной расценки пахотных земель» зумовлені різноманітним ґрунтовим покривом України.

За даними [5, с.637] в Україні площа сільськогосподарських угідь з дерново-підзолистих ґрунтами складає – 10,4%, темно-сірими опідзоленими і сірими лісовими ґрунтами – 10,9%, чорноземами – 52,9%, лучно-чорноземними і лучними ґрунтами – 7,2%, темно-каштановими солонцюватими і каштановими солонцюватими ґрунтами – 3,1% та інші типи ґрунтів – 15,5%. Закон зональності ґрунтів («их природные наиболее устойчивые качества» [1, с.231]) зумовлює строкатість культурних агроландшафтів за природними властивостями екоотопів (едафотоп + кліматоп) та різних систем адаптивного землеробства.

На нашу думку, критерії загальної/часткової економічної оцінки сільськогосподарських угідь, які «використовуються для кількісного порівняння економічної родючості земельної ділянки» [11, с.178] і є основою для її грошової (нормативна, експертна) оцінки втратили не тільки актуальність, а і дерегулюють земельні відносини в сучасних ринкових умовах.

Про свідомо незаконісну економічну ефективність (в бухгалтерських документах) використання земельних ресурсів судять «... на основі системи натуральних і вартісних показників, <...>, виробництва валової продукції в порівняльних цінах, товарної продукції в поточних цінах реалізації, чистої продукції і прибутку в розрахунку на гектар сільськогосподарських угідь» [11, с.397-404].

Зазначимо, що культури агроєкосистеми розвиваються в щорічно невизначених умовах природного середовища та різних рівнях інтенсифікації зонального землеробства. Природно-антропічний потенціал (від лат. potentia – сила) сільськогосподарських угідь визначається біологічною продуктивністю автотрофних культур та господарською врожайністю яка формує передумови фінансового результату. Ціна на сільськогосподарську продукцію з урахуванням рівня якості у відповідному часовому відрізьку маркетингового року змінюється під дією ціноутворюваних факторів. Основним економічним потенціалом ринкової ціни є тандем попиту-пропозиції.

Традиційна економіка аграрних підприємств виділяє такі види ефективності господарської діяльності аграрних підприємств: технологічну, економічну і соціальну. В. І. Андрійчук [11, с. 398] зазначає, що «в рослинництві показником технологічної ефективності є врожайність культур з одиниці посівної площі...». На наше переконання, така дефініція свідчать про недосконалість економічної техніки та методологічної думки.

Технології виробництва в рільництві слід розглядати як ключові фактори актуалізації та ефективності природно-антропічного землекористування й соціально-економічного розвитку аграрних підприємств.

Технологічна операція – посів сільськогосподарських культур є незмінною з античного рільництва до наших днів, але її сучасна революційна ефективність приголошує як швидкістю, так і якістю посіву. Технологічна ефективність посіву культури буде визначена кількістю засіяний гектарів (га/год, га/змину, га/період), якість розподілу насіння, рівномірність висіву на задану глибину, тривалістю посівного періоду, а збирання зернових колосових культур – продуктивністю комбайна, економічність роботи, втрат зерна при обмолоті і бункерною якістю збіжжя.

Таким чином, сучасні індустріальні технології, по-перше, це якісні засоби механізації усіх виробничих процесів зонального рільництва, по-друге, гарантують зростання врожайності сільськогосподарських культур, по-третє, актуалізують нормативно-правове регулювання паритетності цін на промислову та сільськогосподарську продукцію.

Академік В. Я. Месель-Веселяк [12, с. 35] слушно наголошує, що недосконалість економічного механізму виробничо-господарської діяльності сільськогосподарських підприємств спричиняє низьку ефективність виробництв.

Проблема комплексної оцінки природно-ресурсного потенціалу земель сільськогосподарського призначення – одна із складних в ринковій економіці аграрного природо-користування України.

В нормативно-правових актах галузі [13] які нормують відомості про земельну ділянку сільськогосподарського призначення є ряд недоліків щодо уніфікації та правового регулювання «проведення економічної оцінки земель» [14] – основного засобу виробництва агросфери. Це зумовлює порушення одного з складових принципу верховенства права – принцип правової визначеності, на непорушності якого зазначали у практиці як національні суди, так і ЄСПЛ.

В основному нормативно-правовому акті земельного законодавства України [8] не передбачено проведення економічної оцінки земель як природного ресурсу в сільському і лісовому господарстві.

Закон України “Про оцінку земель” [13], у відповідності з Земельним Кодексом України, визначає такі види оцінки земель: бонітування ґрунтів; грошова оцінка (нормативна/експертна) земельних ділянок. Зазначимо, що в сучасних умовах земельної реформи відсутні методичні рекомендації з ринкового бонітування ґрунтів. Визначення природно-антропічної трофічного ґрунту/тів земельної ділянки має врегулювати економічний показник – ґрунтова рента (акцентуємо, не земельна рента). В той же час, в Законі України «Про Державний земельний кадастр України» [14] вказано: «облік якості земельних угідь визначає дані, що характеризують землі за природними і набутими властивостями, впливають на їх продуктивність та економічну цінність», з урахуванням ступеня техногенного забруднення ґрунтів. На нашу думку, законодавцем опосередковано визначена необхідність розробки нової методики бонітування земель сільськогосподарського призначення.

Звертає увагу те, що останні науково-практичні дані бонітування агропробних груп ґрунтового покриву земельної ділянки (не типів ґрунтів) природно-сільськогосподарських районів областей України розраховані на результатах дослідження більш ніж 25-ти річної давнини. Згідно ч. 2 ст. 16 Закону України «Про оцінку земель» [13] бонітування ґрунтів проводиться один раз на сім років.

Узагальнюючи результати теоретичних досліджень нами запропоновано модель природно-антропічного потенціалу сільськогосподарських угідь, яка враховує сукупність ресурсів для розвитку культурних агроєкосистем в рільництві (рис.). Зональний ПАП земель

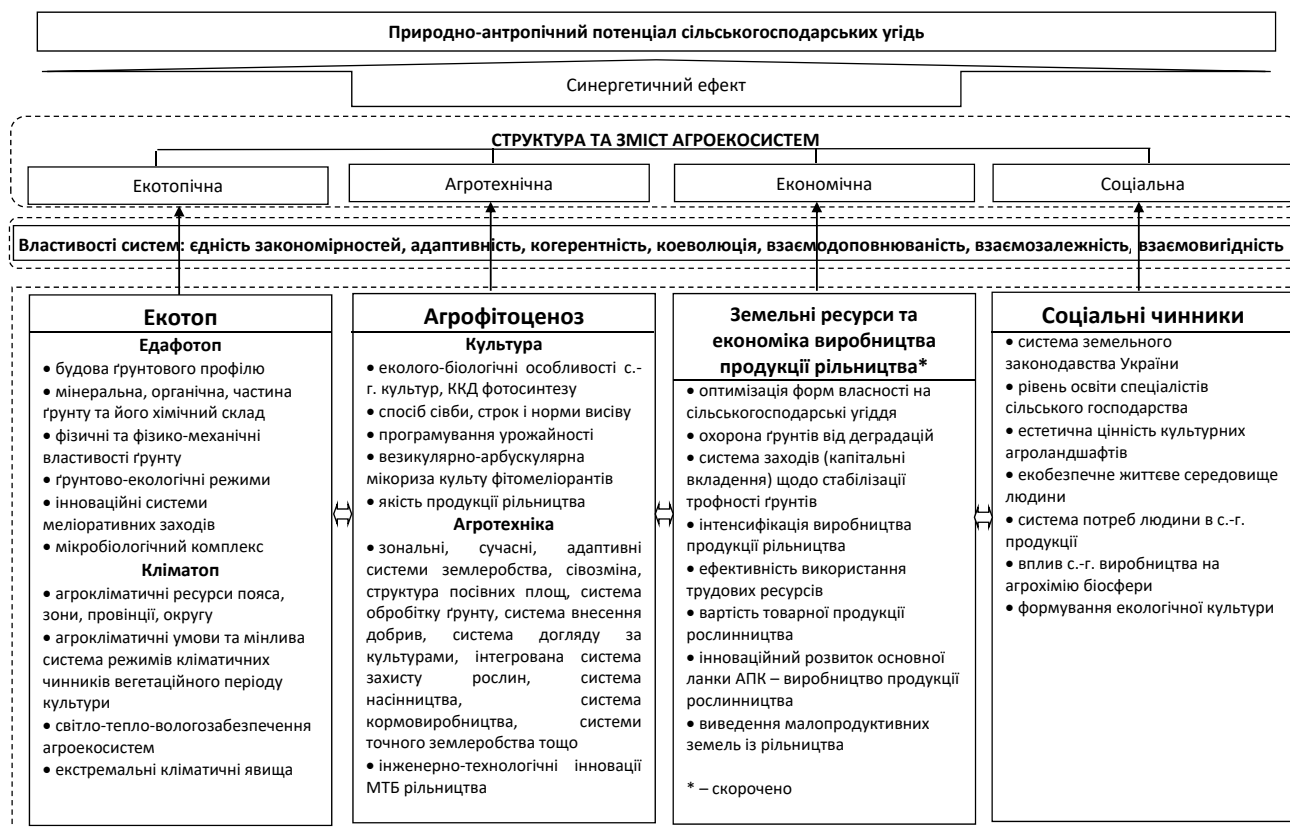

Рис. Модель синергетичного ефекту природно-антропічного потенціалу сільськогосподарських угідь

сільськогосподарського призначення формують такі природні та антропічні ресурси: кліматоп (ґрунт + клімат), агрофітоценоз, структура земельних ресурсів, економіка виробництва продукції рільництва та соціальні чинники. Міждисциплінарні складові ПАП сільськогосподарських угідь забезпечать засади науково-практично і раціонального використання земельних ресурсів в рільництві. Обґрунтованість агроєкономічних рішень буде визначатися досягнутим синергетизмом в агроєкосистемі природних компонентів та антропічною техноенергетичною інтенсивністю аграрних підприємств що забезпечує формування автотрофами господарського урожаю відповідної якості.

Мірилом ефективності використання ПАП сільськогосподарських угідь (КВпап) в рільництві слід вважати продуктивність культур агроєкосистем: $KB_{пап} = \frac{U_c}{U_{кс}} * 100\%$, де U_c – середня урожайність культури в агропідприємстві за останні 3 роки, т/га; $U_{кс}$ – урожайність культур в зональному Державному конкурсному сортови-пробуванні, т/га.

Висновки та перспективи подальших наукових досліджень. Природно-антропічний потенціал сільськогосподарських угідь в рільництві – це упорядкована система систем природно-кліматичних ресурсів, техноенергетичних виробничих фондів та економічного, в тому числі природничого, капіталу яка забезпечує виробництво сільськогосподарської продукції відповідної якості в культурних агроєкосистемах і фінансово-економічний результат в агропромисловому комплексі. Така структурно-логічна модель дає змогу оцінити зональні особливості рільництва, розробляти інноваційні моделі адаптивних технологій, виявляти резерви збільшення продуктивності культур сівозміни (до рівня потенціалу біологічної врожайності). Категоріальне поле аграрного права в контексті оцінювання земельних ділянок в рільництві слід доповнити дефініцією «природно-антропічний потенціал сільськогосподарських угідь». Подальші дослідження полягають в оцінці нематеріальних природно-кліматичних ресурсів за агрометеорологічними кількісними і якісними показниками.

ЛІТЕРАТУРА

1. Докучаев В.В. Избранные сочинения. Москва: Сельхозгиз, 1949. Т. 2. 426 с.
2. Гедройц К. К. Избранные научные труды. Москва: Наука, 1975. 638 с.
3. Костичев П.А. Избранные труды. Москва: АН СССР, 1950. 486 с.
4. Вильямс В.Р. Избранные сочинения. Москва, 1950. 468 с.
5. Тихоненко Д.Г., Горін М.О., Лактіонов М.І. та ін. Ґрунтознавство: Підручник / за ред. Д.Г. Тихоненка. Київ: Вища освіта, 2005. 703 с.
6. Тюрюканов Н.Н., О чем молчат почвы. Москва: Агропромиздат, 1990. 224 с.
7. Про охорону земель: Закон України від 19 червня 2003 р. № 962-IV / *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/962-15>
8. Земельний кодекс України: Закон України від 25 жовтня 2001 р. № 2768-III / *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2768-14>
9. Методика проведення агрохімічної паспортизації земель сільськогосподарського призначення / За ред. І.П. Яцика, С.А. Балюка. Київ, 2013. 104 с.
10. Кравченко М.С., Злобін Ю.Н., Царенко О.М. Землеробство (підручник для бакалаврів). Київ: Либідь. 2002. 496 с
11. Андрійчук В.Г. Економіка аграрних підприємств: Підручник 2-ге видання, доопр і переробл. Київ: КНЕУ, 2004 – 624 с.

12. Месель-Веселяк В. Я. Аграрна реформа і організаційно-економічний трансформації дії у сільському господарстві: доповідь на 20 річних зборах це українського конкурсу вчених економістів аграрних 25-26 лютого 2010 року. Київ: ННЦ «Інститут аграрної економіки», 2010. 57 с.

13. Про Оцінку земель: Закон України від 11 грудня 2003 р. № 1378-IV / *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1378-15#Text>

14. Про Державний земельний кадастр: Закон України від 07 липня 2011 р. № 3613-VI / *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3613-17#Text>